

A „Fekete Halál” Pestisjárványok a középkorban

A 13. század utolsó és a 14. század első évtizedében megtört a középkori Európa gazdasági és demográfiai növekedése, kezdetét vette a hanyatlás időszaka, mely a 14. század közepére katasztrofális méretű krízissé fokozódott. Az 1340-es és az 1450-es évek közötti korszakot Huizinga a „középkor alkonyának”, Georges Duby pedig a „nyomorúság századának” nevezte: újra éhínségek, járványok ütöttek fel fejüket, és korábban szinte elképzelhetetlen méreteket öltött a népesség pusztulása. Így nem csoda, hogy a 13. századi gazdasági növekedésre visszatekintve a kor embere az előző évszázadot a viszonylagos stabilitás és biztonság korának tekintette, hiszen az 1033–1035, valamint az 1043–1045-ös még ínséges esztendőket követően a krónikák hosszú ideig, a 13. század végéig nem tudósítanak jelentősebb éhínségekről.

A 14. század válságát döntően a középkori viszonyok közötti relatív túlnépesedés okozta. A 11. század kezdete óta gyors ütemben növekedett a lakosság száma, s ezzel együtt a művelés alá fogott szántóterületek kiterjedése is. A szűzföldek feltörésének lendületében azonban olyan sovány irtványföldeket is művelés alá vettek, amelyek már néhány közepes termés után kimerültek. A szántók kiterjesztése az állattartás visszaszorulását eredményezte, így a növénytermesztés és állattenyésztés egyensúlyát felborító, egyoldalú, gabonatermelésre alapuló torz mezőgazdaság alakult ki, s ez az időjárás legkisebb változásaira is igen érzékeny volt. A gyenge minőségű földek gyors kimerülése, továbbá a 14. század elejétől bekövetkező klimatikus változás, mely a több évszázados kedvező éghajlat helyébe hidegebb és esősebb nyarakat hozott, a terméseredmények gyors csökkenését és az átlaghőmérséklet süllyedésével a megművelt területek visszaszorulását eredményezték. Az éghajlat lehűlésének mértékét például a sarki jégtakaró délebbre húzódása jelezte, így Grönland partvidéke, amely addig aránylag lakható volt és normann telepesei élénk kapcsolatot tartottak a skandináv országokkal, 1350 táján szinte kipusztult, a jég és az eszkimók földjévé vált.

E változások legsúlyosabb következménye az lett, hogy a mezőgazdaság már nem volt képes eltartani az előző századok során megnövekedett népességet: egyre több rossz termésű év következett, amelyeket először még csak kisebb — mint például 1280–1282-ben —, később katasztrofális éhínségek követtek. Az 1315–1317 közötti nagy éhség egész Európára kiterjedt, s minden korábbinál nagyobb pusztítást okozott.

A korszak hosszas háborúi (100 éves háború) még tovább fokozták az ínséget: a háború a mindennapok gyakorlatává válva állandósította az immár tudatos

rombolást. Az állástalan zsoldosok garázdálkodása és fosztogatása miatt a rövid békeperiódusok legalább olyan elviselhetetlenek lettek, mint a háborús évek. A tartós ellenségeskedések az adóterhek általános növekedését és pénzromlást idéztek elő, ami tovább súlyosbította az általános nyomorúságot.

A harmadik, még félelmetesebb szerencsétlenség — hiszen senki sem tudta merről és mikor érkezik, s hogy miként védekezzenek ellene — a betegség, a járvány volt, mely tovább tizedelte a háborúk és az éhínség által már megritkított, egyébként is alultáplált, a betegségekkel szemben egyre kevésbé ellenálló lakosságot. Az előző századokban némileg háttérbe szorult betegségek újra felütötték fejüket: a munkaerő nagyarányú pusztulása miatt a mocsárlecsapolások, folyószabályozások elmaradásával ismét megjelent a malária, a hosszas háborúkban ide-oda vonuló hadseregek pedig elsősorban a tífuszt terjesztették. A betegségek elterjedését az előző századokban megélt forgalom is elősegítette, a paraszti egzisztenciák tönkremenetele és az élelemhiány következtében pedig a vidéki népesség nagyarányú városokba áramlása — ahol valamennyire még lehetett számítani a tartalék készletekre és a jobb beszerzési és utánpótlási feltételekre, kereskedelmi kapcsolatokra — tovább rontotta az amúgy is rossz városi higiéniai feltételeket, s a fertőzések elkerülésének esélyeit. Mindezzel együtt járt a fekete patkány (*Rattus rattus*) populációinak elszaporodása, mely a fertőzések fő terjesztőjévé vált. Az ily módon fizikailag legyengült, a megromlott életfeltételek, higiéniai viszonyok közé került népesség pusztulását, azaz már egy folyamatban lévő demográfiai hanyatlást fokozott katasztrofális méretűvé a 14. század közepén Európát sújtó nagy pestisjárvány, a Fekete Halál.

Míg az ókor és a korai középkor egyik legrettegettebb betegsége, az ázsiai eredetű lepra a fertőzött személyek „karanténba zárásával” (lepratelepek) megfékezhető volt, a 14. században nagy erővel támadó félelmetes betegség, a pestis ellen már semmi sem segített.

A források tanúsága szerint a pestis — mely szintén keleti eredetű betegség — a 6. századtól volt ismert Európában. A korai feljegyzések Justinianus császár uralkodása alatt, az 542. évben említik először, majd az 599–605. és a 664. évből ismertek adatok a járványról. A 11–13. századból viszonylag kevesebb tudósítás van a pestisről, de 1319-től több kisebb hullámban — egyelőre elszigetelten, lokálisan — mind nagyobb gyakorisággal kezdett megjelenni. A század közepén ki-robbant nagy járvány pusztításához nem utolsósorban az is hozzájárult, hogy ez a pestis különbözött az Európában eddig ismerttől: a Fekete Halálnak elnevezett járvány a tüdőt támadta meg, és ugyancsak ázsiai eredetű volt. Az iszlám források szerint 1341-ben Közép-Ázsiában, majd innen gyorsan elterjedve 1346-ban a Kaukázus vidékén és az Aranyhorda földjén okozott nagy pusztítást. A betegséget 1347-ben a Krím-félszigeti kikötőkből genovai hajók hurcolták be Itáliába. 1348-ban a pestis már Nyugat-Európa jelentős részén elterjedt (Itáliában, Franciaországban, Angliában), 1349-ben elérte Közép-Európát (elsősorban Németországot sújtotta), majd 1350-re Skandináviára is kiterjedt. A mintegy öt évig dühöngő pestis a keresztény Európa népességének kb. egyharmadát (mintegy 25 millió embert), más vélemények szerint közel felét pusztította el.

Az 1348-ban kezdődött Fekete Halál pusztításait súlyosbította az, hogy a század folyamán — noha valamivel enyhébb formában — még többször visszatért a pestis (1360, 1368, 1371–1373, 1375–1378, 1380–1383, 1399–1400, 1418, 1420–1421, 1438–1441). Különösen az 1360., az 1371–1373. és az 1380. évi járványok okoztak ismételten jelentékeny demográfiai hanyatlást. A járványok ismétlődésének gyakoriságát jelzi az az adat is, miszerint 1326 és 1400 között a német területeken csak 32 olyan évet lehet összeszámolni, amikor a források nem említenek valamilyen járványt. A korabeli leírások szerint míg az 1348-as nagy pestis elsősorban a felnőtt lakosságot sújtotta, addig az 1360. évi főként a fiatalabb korosztályok sorait tizedelte meg, az 1371-es pedig leginkább újra a felnőtt lakosságot támadta meg. A pestis gyakran együtt járt egyéb járványokkal is, ami tovább csökkentette a betegség elkerülésének esélyeit. Az 1360. évi járvány például komoly náthával párosult. Mindez együtt olyan emberveszteséget okozott, amelyet a kontinens csak évszázadok múlva hevert ki. A 14. század elejének demográfiai szintjét Európa a 15. század közepétől kezdődő gazdasági fellendülés hatására csak a 16. századra érte el ismételten. M.K. Bennet becslése szerint a késő középkori és kora újkori népességszám az alábbiak szerint változott:

Év	népesség (millió)
1300	73
1350	51
1400	45
1500	69
1600	89

A pestis a tüdőt támadta meg, és igen gyorsan végzett áldozatával. Aki megkapta a kórt, az vért hányt, gennyes fekélyek lepték el a testét, elfeketedtek a végtagok és görcsökbe rándultak az izmok. A krízis három napig tartott. Aki ezen túljutott, az megmenekült és immúnissá vált, de ennek valószínűsége igen csekély volt. A pestis fertőző jellegét valószínűleg ismerték a 14. századi emberek, mert a betegség továbbterjedését az érintett helyek izolálásával, a meghaltak és a betegek ruháinak elégetésével próbálták megelőzni, a pestisbetegekkel foglalkozó orvosok pedig furcsa, az egész testet és az arcot is elfedő védőöltözetet viseltek. Az orvosi ruha a földig ért és keleti szattyánbőröből készült, amelynek a szaga az akkori elképzelések szerint ellenállt a pestis „mérgeinek”. Az alatta viselt inget különböző nedvek, olajok és porok keverékébe áztatták. A fejét borító csuklyán az orrhoz egy balzsamokkal és parfümökkel megtöltött csőrszerű szerkezetet erősítettek, a szájban pedig fokhagymát tartottak. Így képzelte el a késő középkori és kora újkori ember a fertőzés elleni védekezést. A beteg mellett a pestisorvosok általában különböző fűszeres és gyantás növényeket, babért, borókát, tömjént, mirhát, roz-

marint égettek. Egyes növények, mint például a boróka égetése folytán — amiről a kor embere természetesen nem tudhatott — olyan mikrobaölő aldehidek keletkezhetek, melyek a pestis kezdeti stádiumában még talán segíthettek, de a pestisbetegek 95%-a általában menthetetlen volt. A legösszerűbb védekezési módszer, melyhez pestis idején folyamodni lehetett, a gyors menekülés volt. Bár ez a megoldás növelte az egyén számára a túlélés esélyeit, a népesség egésze számára azonban csökkentette, mivel a fertőzött helyről menekültek egy része magával vitte a betegséget, és azt tovább terjesztette. A menekülést elsősorban a vagyonszámuk engedhették meg maguknak, akiknek volt vidéki birtokuk, s ott, az emberektől távol meghúzhatták magukat, mint például a Boccaccio Dekameronjának kerettörténetének szereplői.

Mivel a járványok — elsősorban a pestishullámok — mindig drámaian és váratlanul jelentek meg, a kollektív szorongás és félelem légkörét állandósították. Az állandóan jelenlévő fenyegetéssé vált halál, a világvége hangulat két szélsőséges reakcióformát indukált: egyrészt az aszketikus magatartás sokszor végletes felerősödését, másrészt féktelen világi kicsapongásra, az élet gátlástalan élvezetére indított. Az önostorozó flagelláns vezeklőcsoportok 1349-es általános és tömeges megjelenése Európában, a vallási fanatizmusra és a felerősödött irracionálisra alapuló zsidó- és idegenellenes pogromok, vagy a megtisztulás vágyától pestisbetegeket ápoló utcalányok például az első reakcióformák tipikus megnyilvánulásai közé tartoztak. Az egykori források megdöbbentő leírásokban számolnak be a társadalmi és erkölcsi rend felbomlásáról, felfordulásáról is. Az eddig jámbor, istenfélő emberek elhagyták családjukat és a legvadabb élvezetekbe vetették magukat. Volt aki a félelemtől megőrült, akadtak egészségesek, akik azt hitték, hogy megkapták a pestist, ezért lefeküdtek s étlen-szomjan várták a halál bekövetkeztét. A járványok alatt elveszett ember lett az, akit beteggyanúsának tartottak. Szomszédok, rokonok, barátok, testvérek kémltek egymást bizalmatlanul, s házasságok bomlottak szét, mert a feleség a férjet, vagy a férj a feleséget fertőzöttnek hitte. A pusztulás állandósulása a halál kérdése iránt felfokozott érzékenységet teremtett. A kaszás csontvázsörny, a haláltánc motívuma, a „hol van a tavalyi hó”, és a rothadó holttest látványának naturalisztikus részletezése ennek a megváltozott szemléletnek a jellemző jegyei. Mindezt Pieter Bruegel „A halál diadala” című képe jeleníti meg igen érzékletesen.

A nagy trauma, a 14. századi válság új utak keresésére készítette Európát: a népesség nagyarányú pusztulása, a munkaerő szűkössége a szántók helyett a kevesebb munkáskezet igénylő állattartást állította előtérbe, továbbá elterjedtek a bérletek, a parasztság pedig általában kedvezőbb jogállásba került. A válságba került céhes ipar mellett a 15. századtól megjelent a szélesebb fogyasztói réteg számára olcsóbb termékeket előállító falusi bedolgozóipar, az ún. Verlag-rendszer, a Flandriát Itáliával összekötő áruforgalom pedig a járványok és háborúk által tartósan sújtott champagne-i területről áthelyeződött a közvetlen tengeri útvonalakra, ill. Svájcban keresztül a Rajna-völgyére. A demográfiai hanyatlással lecsökkent a nemesség jövedelme is. Ez különösen az alsóbb lovagi rétegeket érintette, akik megélhetésüket ezentúl a kialakuló zsoldoshadseregekben találták meg,

melyek a központosítás legfőbb eszközévé válva éppen a nemesség politikai szerepének háttérbe szorítását segítették elő. A 14. század végére a vallásos élet szélsőséges megnyilvánulásai, a hitélet zavarai megérlelték az egyház „fejében és testében” történő megreformálásának gondolatát.

A Fekete Halál réme még a későbbi évszázadokban is tovább kísértett. A kora újkor története ugyancsak bővelkedett pestisjárványokban, de arányukat tekintve ezek messze elmaradtak a 14. századi nagy járvány pusztításától. Az 1596–1602. és az 1647–1652. évi pestishullámok például Spanyolországban kb. 1,5–2 millió, Itáliában mintegy 200–300 ezer áldozatot követeltek.

A 18. század második felétől már egyre ritkábban fordult elő Európában a pestis, s a század végére eltűnt a rettegett betegségek sorából.

Fontosabb irodalom

- F. Grans, *Vom „Schwarzen Tod” zur Reformation. Der kriesenhafte Charakter des europäischen Spätmittelalters*, Historische Zeitschrift, Beiheft 4, 1975.
- J.-N. Birabeu – J. LeGoff, *La peste dans le haut Moyen Age*, Annales, E.S.C. 1969/6.
- H. van der Wee, *Typologie des crises et changement de structures en Pay-Bas*, Annales, E.S.C. 1963/2.
- É. Perroy, *Les crises du XIVe siècle*, Annales, E.S.C. 1949/2.